

Heinz Heinen

Antike am Rande der Steppe. Der nördliche Schwarzmeerraum als Forschungsaufgabe

Akademie der Wissenschaften und der Literatur.
Mainz: Franz Steiner Verlag. — Stuttgart,
2006. — 91 s., Abb. 23

У пострадянський період значно зріс науковий інтерес іноземних дослідників до археології та історії давнього населення України і Росії. Одним із авторів та ініціаторів проектів із дослідження різнобічної античної тематики Північного Причорномор'я є відомий німецький учений, професор Трірського університету Х. Хайнен. У щойно опублікованій невеликій за обсягом монографії «Античність на краю Степу» він розглянув головні проблеми й завдання досліджень північнопричорноморського простору за античної доби, якими він займається і які потрібно було б вивчати значно ширше у перспективі й наперед визначених напрямках.

У Вступі (S. 6—11) наведено загальні відомості про освоєння греками з іонійської Малої Азії північного узбережжя Чорного моря, починаючи з VII ст. до Р. Хр.: заснування Борисфену 647/46 р., згодом Ольвії і поселень на Боспорі Кімерійському у VI і на початку V ст., значно пізніше — в 422/21 р. — дорійці заснували Херсонес у Тавриці. Наведено й міфологічні дані щодо перших контактів греків із цим регіоном, зокрема міфи про аргонавтів, подорожі Геракла, перенесення Артемідою Іфігенії до Таврики. Ольвія і Херсонес були містами-державами, а Пантікапей — головним містом монархічної держави. Отже, на думку автора, щодо цього регіону можна порушити велику кількість питань і передусім, як формувалися відносини греків із місцевими народами хінтерланду, особливо скіфами, пізніше — сарматами? У цьому аспекті маються на увазі не просто різні народи, а два різних світи: писемний, осілий, міської культури та світ скіфських і сарматських кочовиків, які протягом тисячоліття співіснували по сусідству. Водночас це і тривале синхронне існування двох культурних ступенів їхнього історичного розвитку.

По-друге, які відносини підтримували грецькі переселенці зі своїми давніми рідними містами з класичної центральної Греції і Малої

Азії, чи сприяли вони духовному, політичному, суспільному розвитку цих центрів, що вони отримували і що могли дати? Крім того, постає низка проблем, пов'язаних із експансією Риму на грецький схід і в Причорномор'я, зокрема стосовно характеру боспоро-римських відносин. У західній спеціальній науці можна знайти лише маргінальні відомості про цікаві питання щодо античності на межі українсько-російських степів. Головною причиною такого незнання цієї зони Х. Хайнен вважає мову і політику, зазначивши, що нині ситуація змінилася на краще, що засвідчують наведені в книзі дані щодо спільних розкопок, конгресів, наукових проектів (S. 10).

У першому розділі «Скіфський світ Геродота: археологічні і писемні свідчення» (S. 11—28) на прикладі окремих тем автор показує, чому в Німеччині варто вивчати історію та археологію північнопричорноморського регіону. Першою з них є «Історія» Геродота, насамперед його довгий «Екскурс» (кн. IV) про скіфів, тим більше, що в останні десятиліття про достовірність викладу Геродота тривають гострі дискусії, особливо серед філологів-класиків. Зазначивши, що завдяки розкопкам численних курганів на узбережних і в степових зонах Південної Росії та України можливі порівняння археологічних пам'яток IV ст. зі скіфським екскурсом Геродота V ст., Х. Хайнен застерігає проти такого прямого ототожнення. Слід зважати на те, що мистецькі твори з цих курганів виготовлено частково в скіфських, а частково в грецьких традиціях, унаслідок чого виникли нові своєрідні форми, що відбивали духовний світ померлих. При цьому слід чітко розрізняти грецьку і сучасну колонізацію: на відміну від іспанців і британців, греки не були повно-правними господарями Скіфії, а хазяйнували лише на північному узбережжі; грецьке мистецтво в курганах скіфських правителів не відбиває співвідношення сил, а є великою прихильністю з грецького боку, а також, можливо, політеїстичною толерантністю, на відміну від

монотеїзму сучасної колонізації, що потребує подальшої дискусії.

Х. Хайнен також відзначив виданий ще в Радянському Союзі чудовий повний коментар скіфського логосу Геродота А.І. Доватура, Д.П. Кал-лістова та І.А. Шишової (1982), аналогів якому немає німецькою, англійською чи французькою мовами. З огляду на це одним із важливих завдань, розв'язання якого можливе завдяки спільним зусиллям істориків, археологів і філологів, є створення коментарю з ілюстраціями на сучасному рівні знань.

Значну частину джерел для вивчення історії і культури північнопричорноморського регіону становлять численні грецькі написи, окремі видання яких (IOSPE, КБН, НО, SEG, Bul. ир., статті Ю.Г. Виноградова) згадано в рецензованій книзі. Х. Хайнен детально розглянув найновіші написи з Німфея та Семибратнього городища про боспорського царя Левкона I і його експансію в Синдіку, де правив Октамасад, у зіставленні з новелою Поліена про Тіргатао та деякими відомостями Геродота про брата царя Скіла, який також мав ім'я Октамасад. Х. Хайнен полемізує відносно останнього з А.Ю. Алексєєвим, який не лише припускає його поховання в кургані Солоха, а й вважає, що на золотому гре-

бені, знайденому в ньому, зображено вбивство Скіла його братом, що, на думку німецького вченого, не узгоджується з часом Геродота. Крім того, чудова виставка і каталог «Золото скіфів» ще раз продемонстрували провідне значення теми дослідження контактів між греками і скіфами у північнопричорноморському регіоні.

Проте найбільше уваги Х. Хайнен приділив різним питанням відносин між Боспорським царством і Римом у наступному розділі «Проект дослідження: зв'язки Риму з боспорськими царями, philokaisares und philorhomaioi» (S. 28—59), вивченням яких він займався раніше. В книзі дуже стисло розглянуто історію вивчення Боспорського царства після Мітрідата VI ро-сійськими, радянськими і пострадянськими вченими. Насамперед відзначено вагому роль М.І. Ростовцева у вивченні цієї тематики, яке нині продовжує С.Ю. Саприкін. Х. Хайнен також зауважив, але без посилань на відповідну літературу, що в радянський час, особливо після Другої світової війни, в оцінці римсько-боспорських відносин простежувалися патріотичні, а інколи й націоналістичні тенденції.

Самого автора найбільше зацікавило дослідження про римських іноземних друзів за часів пізньої Республіки й раннього принципату. В основу розуміння історії Боспору від початку правління Аспурга до Дуптуна включно покладено відомі літературні свідчення, епіграфічні пам'ятки, монети і статуї, які автор досить детально розглядає, особливо статую Неокла, вносячи власні корективи щодо їх інтерпретації та хронології. Усі титули, епітети, посади, зазначені в написах разом з іменами боспорських царів, ілюстрували їхню політико-релігійну лояльність відносно римських ініціаторів їхнього стану. Автор не погоджується з висвітленням деяких питань хронології, ідентифікації статуарних зображень, окремих дефініцій під час аналізу джерел з історії та культури Боспору I—V ст.

Х. Хайнен охарактеризував кілька нових тем і перспектив, наголосивши, що останнім часом більш-менш систематично з'являються літературні огляди і швидко збільшується кількість узагальнювальних праць, збірок і матеріалів конгресів, які підтверджують інтенсивність і обсяг нових досліджень в інтернаціональному масштабі, особливо причорноморського регіону, з-поміж яких він виділив дві важливі теми.

Першу з них розглянуто в підрозділі «Культ Ахілла в Північному Причорномор'ї» (S. 59—66), де зазначено, що в січні 1998 р. для провідної програми досліджень DFG (der Deutschen Forschungsgemeinschaft) «Форми і шляхи акультурації в східному Середземномор'ї і Причорномор'ї за античності» ним було запропонова-

но тему «Культ Ахілла в Північному Причорномор'ї — аспект і типовий зразок (Modellfall) північнопонтійського феномену акультурації». У 2001 р. для виконання зазначеного проекту було запрошено дослідників з України і Росії, результатом досліджень яких стало видання збірки статей під редакцією І. Хупе (2006), присвячених розгляду різних аспектів цього культу. У своїй книзі Х. Хайнен стисло розглянув лише основні дані про культ Ахілла в Північно-Західному Причорномор'ї і дещо детальніше зупинився на шануванні в Ольвії Ахілла Понтарха, присвятні написи якому від архонтів, стратегів, агораномів, серед яких було чимало носіїв варварських імен, сприяли вивченню основного завдання проекту з акультурації. Можна лише жалкувати, що реалізацією проекту займався І. Хупе, а не його ініціатор.

Друга тема — «Рабство в Північному Причорномор'ї» (S. 66—76), якій Х. Хайнен приділяв увагу й раніше, вважається найменш вивченою. Незважаючи на численні книги і статті радянських істориків, присвячених рабству в Греції і Римі, елліністичних державах і римських провінціях, досі немає узагальненої і систематизованої монографічної розробки теми рабства в північнопонтійському регіоні. Створення такої праці є одним із нагальних наукових завдань. Ескіз цієї теми і стан її вивчення, які автор наводить у книзі, мають лягти в основу подальшої роботи. Вчені мають історичні відомості елліністичного і римського часу, здебільшого нотатки Полібія, Страбона, Таціта. До найдавніших свідчень належить скіфський екскурс Геродота, що розкриває одну з важливих тем про рабство в Скіфії, яке розглядається на основі археологічних матеріалів із розкопок скіфських курганів, зокрема Солохи, Чорто-млика, Товстої Могили. Він акцентує увагу на похованнях у них невільників з конями (hippo-kotoi — конюхи чи коноводи).

В аспекті вивчення рабства в Боспорському царстві дослідник порушив питання про численні надгробні стели з рельєфними зображеннями різних сцен, де представлено й залежні персонажі, про які також немає узагальненого дослідження. Їх типологія та принципи композиції у порівнянні з іншими пам'ятками в понтійських і середземноморських центрах були проаналізовані в магістерській праці К. фон Берен. У межах дослідницької програми Трірського університету про рабство і форми залеж-

ності від античності до ХХ ст. має бути написано дисертацію і про північнопонтійське рабство. На додаток Х. Хайнен відзначив 16 загальновідомих боспорських текстів, що здебільшого належали єврейській общині I—III ст., але детально зупинився лише на одному написі з Пантікапея (КБН 70), присвяченому відпущенню на волю годованця Геракла. У контексті напису дослідник знову порушив питання єврейської общини в Боспорському царстві та з'ясування дискусійного терміна «proseuche», який, на його думку, хоча й у більш вузькому значенні, тотожний іншотрадиційній сучасній синагозі.

Насамкінець Х. Хайнен зауважив, що розглянуті ним у книзі теми і проекти становлять лише невеличку частку масштабної дослідницької програми по північнопонтійському регіону, що загалом потребує розробки універсальної історії. В останнє десятиліття було створено різні міжнародні кооперації з дослідження як нових археологічних матеріалів, так і окремих проблем, відзначених автором (S. 77—78). Завершується книга повчальною сентенцією, головний зміст якої полягає у тому, що сучасні дослідники давнини мають бути не менш допитливими, ніж Геродот — батько історії і перший великий дослідник зустрічі греків і скіфів (S. 78).

Рецензована монографія містить різноманітні додатки: діакритичні знаки для грецьких написів, списки скорочень, літератури, ілюстрацій, подяки окремим установам і особам. Можна було б зупинитися і на критичних зауваженнях та помітних недоліках книги. Проте основна мета цього стислого огляду — привернути увагу до оригінальної праці Х. Хайнена всіх вітчизняних науковців, які займаються вивченням зазначених питань, зокрема й дискусійних та мало вивчених. Відносно подальшого дослідження західноєвропейськими істориками та археологами північнопонтійської тематики в широкому значенні й ареалі, то навряд чи воно буде перспективним без досконалого знання східнослов'янських мов, а відповідно, й численних наукових праць, виданих у Росії та Україні з багатьох проблем, з якими, швидше за все, незнайомий і автор рецензованої книги, а також залучення до проекту безпосередніх дослідників археологічних пам'яток.

Одержано 25.10.06

А.С. РУСЯЄВА